

Koloh Gábor

Református lelkészek és tanítók társadalmi mobilitásának diverzitása a Felsőbaranyai Egyházmegyében a 19. század első felében*

A 19. század első felében a dél-dunántúli Ormánságban a születéskorlátozás terjedése – annak 18. század végi megjelenését követően – egyértelműen kimutatható.¹ A magyarországi termékenységcsökkenés egyik előzményeként számon tartott ormánsági egykezés vizsgálata során fogalmazódott meg bennem a kérdés, mennyiben lehettek hatással a közösség tagjaira a velük egy helyen élő, és a születésszabályozást a keresztény tanítás megközelítése felől elvben bűnös gyakorlatnak tartó lelkészek és tanítók.² A lelkészeknek a születésszabályozásra vonatkozó, a véleményüket közvetlenül tükröző forrásokat eddig azonban csak a 19. század végéről, a 20. század elejéről sikerült fellelnem. A kérdés megválaszolásához közelebb vihet ugyanakkor, ha tüzetesebben megvizsgáljuk a lelkészek és tanítók személyét, életútjuk alakulását. Az egyházmegye lelkészeinek és tanítóinak a 19. század közepén kelt önéletrajzai jó alapot biztosítanak ahhoz, hogy ne csak a családi háttérüket és az iskolázottságukat, de azt is megismerhessük, milyen akadályokkal kellett szembenézniük életük során, de különösen annak elején. Szépen ívelő, a kitartáson, a szorgalmon és a lemondásokon nyugvó, kiemelkedő életutak mellett megtört, kiábrándult, sőt, megkeseredett vallomások sora bukkan föl ezekben az összegzésekben, amelyek vizsgálatával a korábban elvégzett, kollektív biográfiai alapú, jórészt statisztikai elemzésemet³ nem pusztán árnyalni igyekszem, hanem annál egy lényegesen mélyebb és izgalmasabb irányba kívánom továbbvinni a kutatást.

A társadalmi mobilitás vizsgálatánál ugyanis alapvető fontossággal bír például a születés helye, ideje, a szülők, jellemzően az apa foglalkozása, státusa vagy az iskoláztatás helye, ideje. De a pályára lépés útjának merőben diverzív jellegét azok a töréspontok mutatják igazán, amelyek előre nem, vagy csak egy nagyon

* A tanulmány az ELTE BTK Tématerületi Kiválósági Pályázat Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ Koloh 2021a: 38–109.

² Ennek elméleti megalapozásáról: Bárh 2014.

³ Koloh 2019. Ennek a kutatásnak az alapjául a magam által összeállított Felsőbaranyai Református Egyházmegyei lelkészi és tanítói adattára (FRELTA) szolgált. Az ebben lehető adatokra az alábbi életutak egyes fázisainak bemutatásakor is támaszkodtam.

előrelátó és gondos kalkuláció mellett váltak, válhattak valószínűsíthetővé (ilyen az apa halála, a vagyoni kimerülés, betegség, a 48-as forradalom stb.). Az alábbiakban nemcsak azt kívánom bemutatni, hogy ezek a töréspontok meglepően magas arányban fordultak elő (a vizsgált önéletrajzírók harmada számol be ilyenről), de azt is, hogy a vizsgált korszakban családi háttéren és ösztönzésen túl a társadalmi mobilitás alakulásában milyen jelentős szerepet játszott az egyéni reziliencia mértéke.

A Felsőbaranyai Egyházmegye a Dunamelléki Református Egyházkerület részeként javarészt a Dráva mentén fekvő ormánsági falvakat foglalta magában. A történeti Felsőbaranyai Református Egyházmegye – amely ma a Baranyai Református Egyházmegye egy részét képezi – Baranya megye kedvezőtlen természeti adottságokkal bíró, vízjárta, mocsaras részén terült el.⁴ 1817-ben 63 községben működött református anyaegyház, amelyekhez 18 községben tartozott filia,⁵ 1856-ban pedig 66 anyaegyházhoz 21 filia. Az anyaegyházak lélekszáma – eltekintve az 1000 fő közeli vagy fölötti Vajszlótól, Kiscsány-Osyrótól (ma: Csányoszró), Nagyharsánytól és Siklóstól – zömmel 200–400 református lakos körül volt. Míg a század elején 63 lelkész és 39 tanító szolgált az egyházmegyében, addig számuk 1856-ra 61 lelkészre és 57 tanítóra változott. A változás tartalmát mutatja, hogy amíg 1817-ben a lelkészek 38%-a volt egyben tanító is, addigra ez a század közepére már 28%-ra csökkent, így tehát egy lelkész alá több anyaegyház is tartozott, ám munkájában több tanító is segítette, mint korábban. Ennek a gyakorlati oldala pedig abban állt – és ezt még látni fogjuk –, hogy megnőtt a tanítókra háruló feladatok aránya, ami olykor kárára vált a lelkész és tanító közötti viszonynak.⁶

A lelkései életutak, lelkései adatbázisok készítése a hazai kutatásokban bevett eljárásnak tekinthető, hiszen a több helyen is fennmaradt önéletrajzok adatai a társadalom-, egyház-, vagy épp oktatástörténeti kutatásokban is jól kiaknázhatóak.⁷ Az alábbi vizsgálat alapjául a Ráday Levéltárban őrzött lelkései önéletrajzok szolgálnak.⁸ Nánási Fodor Pál esperes 1856. június 3-án körlevélben szólította fel az egyházmegye lelkészeit, tanítóit, segédlelkészeit és segédtanítóit életrajzuk megírására és az esperesi hivatalhoz való beküldésére. 1858 és 1860 között az időközben az egyházmegyéhez érkezettek, illetve a korábban hiányos, felületes beszámolót írók újra benyújtották életrajzukat, majd 1879–1880-ban szintén érkezett több, új belépő által írt és néhány, az előzőeket kiegészítő önéletrajz.⁹ Az önéletrajzírók közül a legidősebb Pápa Áron sellyei tanító volt, aki 73

⁴ Borsy 2018: 195–196. További elnevezéseire: Zoványi 2004: 118–119.

⁵ Borsy 2019a: 139–143; DREK névtára 1856.

⁶ Borsy 2019a: 143; DREK névtára 1856.

⁷ Csepregi 2019a: 57–58; Ugrai 2003: 211; Köblös–Kránitz (szerk.) 2009; Kránitz (szerk.) 2012, 2013.

⁸ DRE RL A/4. 81.

⁹ A levéltárban őrzött iratanyag a szerzők nevei szerinti abc-sorrendben őrzi az iratokat, tehát nem képez a keletkezési év szerinti csoportokat, így egy 1855-re keltezett életrajz kapcsán felmerült,

évesen írta meg életrajzát, a legfiatalabb pedig Nagy Tamás cúni segédtanító, aki még csak a 18. évét töltötte be.

1. táblázat

A lelkési és tanítói önéletrajzok megoszlása a keletkezés éve szerint

Évkör	Új	Kiegészítve
1855–1856	113	–
1858–1860	25	5
1879–1880	10	3

Forrás: DRE RL 4/A. 81. doboz.

A táblázat alapján mintegy 156 önéletírással dolgozhatunk, amely 148 személy önéletrajza. A vizsgálat alól célszerűnek találtam kivonni az 1879–1880 között keletkezett tíz új önéletrajzot, tekintve, hogy ezek szerzőinek életútja már a század második felére vonatkozóan fogalmaz meg információkat, amely túlnyúlik korszakunkon, önmagában pedig roppant kevés anyag ahhoz, hogy külön elemzés tárgyát képezze. A vizsgálat megkezdése előtt – tekintettel arra, hogy a társadalmi mobilitásra kívánok fókuszálni – kivontam az elemezni kívánt életutak köréből azokat, akiknél az apa foglalkozása nem került feltüntetésre és az illető születési anyakönyvi bejegyzéséből sem derült ki (ez ugyanis csak 1852-től volt kötelező), még akkor is, ha a státuszára történik utalás.¹⁰

A vizsgált személyek között hagytam azonban azokat, akiknek még nem zárult le a pályán való elhelyezkedésének a bizonytalan szakasza, így a segédlelkészeket és a segédtanítókat. Személyükben ugyanis jól megragadható az alapvetően a karrierjük rögzülését megelőző bizonytalan, átmenetinek tekintett állapot képlékenysége, hiszen jóval a 30. életévük felett járó személyeket is találunk közöttük, így vizsgálatuk a társadalmi mobilitás rétegzettségének jobb megértéséhez,¹¹ úgy vélem, szintén szorosan hozzátartozik. Különösen indokolja ezt, hogy ezekben olyan érzékeny fázisban látjuk az addigi életük rajzát megkonstruáló személyeket, amely alapvetően hathatott gondolkodásukra. A középpontban tehát az egyén áll, aki vagy megőrizni kívánta a családi pozíciót, vagy (és túlnyomórészt erről van szó) elmozdulni kívánt onnan. A társadalomszerkezetbe való betagozódás során ért kihívások, így vagy úgy, állapotának fixálódását segítették elő,¹² függetlenül attól, hogy a pályára állás folyamata lezárult-e már vagy sem. A makromechanizmusok és a sűrű szövetű mikrotörténetek mindeközben egy

de nem bizonyítható az évszám elírása, miként néhány esetben a keltezés elmaradása megengedi az 1856-os keltezési évre való következtetést, de természetesen fenntartásokkal.

¹⁰ Térbeli mobilitásuk feldolgozása: Koloh 2019. A periodizáció kapcsán megfontolandó módszertani szempontokhoz: McIlvanney 1995: 133.

¹¹ Sorokin 1927.

¹² Kövér 2001: 170–171.

folyamatos tandemszerű kapcsolatba kerülnek,¹³ amit jól mutat Csorba Veres Lajos esete, akinek kántor apja, hogy a fia minél jobb körülmények között tanulhasson és maga is jobb lehetőségek után nézzen, családjával Kecskemétre költözött, ám – amint írja –

„1831ik évben midőn a' Bölcsészetet tsak nem elvegezte, édes Atya epemirigybe elhalván hivatalának hátra lévő részét mint Kántor és Orgonázó elvegezte, 's kenyérkereső Atya nélkül maradván a' tudományok tanulásáról lemondott 's magát a' Tanítói pályára szánta el.”¹⁴

A korábban alkalmazott kollektív biográfiai megközelítés – amely az életutak diverzitása, a töréspontok esetlegessége miatt nem jelenthet kizárólagos vizsgálati megközelítést – és eltérő rugalmasságú metodikai sablonok helyett így bátran gondolkodhatunk egy eklektikus megoldásban.¹⁵ Ez esetben a kiszámíthatatlan eseményeket előbb felmérjük, majd mibenlétük szerint áttekintjük őket. Az életutak diverzitásának egyik fontos okaként a kiszámíthatatlan eseményeket tehát az egész mobilitási folyamat szerves részének tekintjük. Ezek alapján fogalmazzuk meg következtetéseinket, különös hangsúlyt fektetve az egyéni reziliencia mértékére. Utóbbi ugyanis túllép a családi karrierstratégia jelenségén, hiszen a vizsgált esetek jelentős részében a családi háttér anyagi biztonsága szűnik meg az egyén számára. Ennek révén mutatkozik meg az egyéni ambíció mértéke, nem utolsósorban pedig az egyén próbálkozásait követő eredmények és több esetben a kudarcok hatása.

A vizsgálat során a származás és az iskoláztatás felől közelítem meg a lelkészek és tanítók, illetve a segédlelkészek és segédtanítók sorsának alakulását, tekintve, hogy ezek azok a csatornák, amelyek a társadalmi mobilitást elősegítették.¹⁶ Mindezek előtt azonban érdemes áttekintenünk a vizsgálat alá vont 106 életút alakulását főbb pontjaiban. Ha a társadalmi mobilitás iránya felől közelítünk, alapvetően a pozíció megtartásával, javításával vagy rontásával találkozhatunk. Érdemes itt feltüntetnünk ugyanakkor azt is, hányan számoltak be olyan esetről, amely a karrier alakulása szempontjából töréspontnak volt tekinthető, és rögtön érdemes leszögezni azt is, hogy ilyennek csak az tekinthető, amelyet az önéletrajzíró rögzített. Az eredmények és a következtetések megfogalmazása szempontjából a közölt szám tehát egy minimumérték, vagyis ennyi embernél biztos, hogy bekövetkezett valamilyen szintű karriertörés, de nem állíthatjuk, hogy aki nem írt ilyenről, azzal ne történt volna hasonló.

¹³ Medick–Sabeau 1984: 9. Továbbá: Ugrai 2017: 244–245; Csepregi 2019b: 56.

¹⁴ DRE RL A/4. 81. Csorba Veres Lajos 1856? (Kispeterd).

¹⁵ Stone 1971: 45–74; Kövér 2001: 171; Verboven et al. 2007: 35–69; Kovács 2011: 199–211; Kövér 2014: 373–387.

¹⁶ Schorn-Schürte 1998: 717; Kövér 2001: 172–173.

2. táblázat

Pozícióörzés, emelkedés és süllyedés a lelkészi és tanítói önéletrajzok alapján

Pozíció őrzése		Törés	
Apa lelkész, fiú lelkész		27	3
Apa tanító, fiú tanító		11	5
Emelkedés			
Apa tanító, fiú lelkész		7	3
Apa helyi előljáró – fia:	lelkész	2	0
	tanító	4	3
Apa kisiparos/kézműves – fia:	lelkész	6	0
	tanító	9	5
Apa földműves – fia:	lelkész	9	1
	tanító	12	5
Süllyedés			
Apa lelkész, fiú tanító		19	12

Forrás: DRE RL 4/A. 81. doboz.

A 2. táblázat értékei szerint a pozíció megtartása az önéletrajzot írók 35%-a esetén állapítható meg, és érdemes kiemelni az a lényeges különbséget, hogy míg a lelkészek körében törés az esetek durván tizedében, addig a tanítók körében már a felében fordult elő. Ez arra enged következtetni, hogy a tanítók fiai körében jelentős igény mutatkozott a feljebb lépésre, ám mivel az mégsem valósulhatott meg, megmaradtak a tanítói állásnál, amelyhez a szükséges végzettséget a képzési logika következtében már amúgy is megszerezték. A pozíció emelését vizsgálva ugyanakkor látható, hogy azoknak sem volt mindig nagyobb megpróbáltatásokat nélkülöző az életútja, akiknek ezt – tehát tanító fiából lelkésszé emelkedni – sikerült megélniük, hiszen itt is közel felük számolt be töréspont-ról. A további emelkedéstörténetek közül a helyi előljárók fiai és a kisiparos- vagy kézművesfiai esetén szintén egy magasabb szintű elképzeléssel találkozhatunk, amely lejjebb menve a társadalmi hierarchiában egyre alacsonyabb arányt öltött. Tulajdonképpen a földműves szülők tanítóvá vált fiai esetén feltételezhetjük, hogy ott nagyobb lehetett azok aránya, akiknek már maga a tanítói pálya is egy elsődleges, illetve elégséges célként jelenhetett meg. Ez összhangban áll a korábbi nemzetközi kutatások eredményeivel.¹⁷

Érdemes azonban már itt említést tenni Szabó Péter nyugalmazott esperes nagy ívű karrierjéről. A földműves szülők gyermeke hatéves korában elárvult és Szabadszállásra került, ahol „egy jó atya fia vette gondviselése alá”.¹⁸ A vélhetően

¹⁷ Hiljanen 2015: 36–37.

¹⁸ DRE RL A/4. 81. Szabó Péter 1856? (Harkány).

gondos nevelés következtében Pápán tanult, de helyben is becsülhették, mert iskolaigazgatónak hívták vissza Szabadszállásra. Feltételezhetően az ebben a pozícióban megspórolt pénzből Jénában is tanult, majd fokozatosan előrelépve előbb lelképásztor, alesperes, 1847-től esperes, majd emellett Baranya megye táblabírája lett. Kedvezőtlenből szerencsésre forduló helyzetét ügyesen és szorgalmasan kihasználva ritka, kiemelkedő pályát futott be.

Ugyancsak magas a tanuláskoruk során törésről beszámoló aránya azon tanítók körében, akiknek az apja lelkész volt. Ezek közül többekre is igaz, hogy olyan kisebb gyermekek voltak, akiknek egy idősebb testvérük már lelkészként szolgált, de mire ők eljutottak volna további tanítatásukig, apjuk már meghalt. Ilyen például az 1848-as eseményekben aktívan részt vevő Munkácsy Albert lelkész (1870 és 1872 között esperes)¹⁹ nyolc évvel fiatalabb öccsének, Menyhértnek a sorsa, aki erről így írt: „1850ben Atyám halála következtibe az Iskolai pályát félbe szakítani kénytelen voltam, s születésem helyére hazamentem, s magam 1850be kéresemre Harasztiba rendeltettem r. iskola tanítónak [...]”.²⁰ Burgyán Gusztáv helyzete is hasonlóképpen alakult, de az ő pályájának fontos elemeként jelenik meg az idősebb, lelkész testvér:

„vagyontalan édes Anyám úgy, mint szinte vagyontalan testvéreim további tanulhatóságomra eléggé nem gyámolthatták: Kénytelen voltam tanulásomat félbeszakasztani; 1851-ik évben testvér Bátyámnál piskói Lelkész T. Burgyán Sámuelnél, részint szemléleti, részint gyakorlati uton a tanítói pályára magamnak némű előkészületeket szerzvéen, az azt követő évben már ugyan Piskón mint segéd tanító nevezett testvér Bátyám felügyelete alatt a tanítói pályán hivatalosan működni elkezdtettem.”²¹

Fontos különbség azonban, hogy Munkácsy Menyhért 21 éves volt tanulmányai megszakadásakor, így már nem szorult bátyja támogatására, ellentétben a mindössze 13 éves Burgyán Gusztávval.

CSALÁDI HÁTTÉR

A családi háttér vizsgálata során a családi és az egyéni karrierstratégiák, illetve vágyak különböző variánsait kerestem. Ennek alapján négy típus különíthető el. Szerencsés együttállásnak tekinthető Horváth Antal tanító példája, ahol a szülő és a gyermek elképzelései találkoztak: „Atyám a tanulásrai nagy hajlamamat vevé évszre elvitt a most is fenn álló kebelbeli Csurgoi Gimnasiumba”.²² Vágyai bár túlmutattak a tanítóságon, vagyoni kimerülésük miatt maga is az apja pályáját folytatta. A szülői vágyak ellen azonban egy idő után akár tehetett is az, akinek

¹⁹ Kiss G. 1973: 115–130.

²⁰ DRE RL A/4. 81. Munkácsy Menyhért 1856? (Belvárd).

²¹ DRE RL A/4. 81. Burgyán Gusztáv 1856. (Vejtí).

²² DRE RL A/4. 81. Horváth Antal 1856. (Gyűd).

más elképzelései voltak. Szekeres Bálint katádfai tanító „Pápara vitettetett édes Attyától”²³, ahol az erőteljesen passzív szerkezet nem önmagában a korabeli megfogalmazás sajátja, ha tudjuk, hogy 16 éves korában, 1842-ben önként állt be a Palatinus-huszárok közé, amellyel kapcsolatban büszkén jegyzi meg, hogy itt volt módja megtanulni németül, olaszul, csehül és „tótul”, hogy aztán 1852-ben obsitoslevelét megkapva leszereljen és tanító legyen.

Ugyancsak egy számba veendő variáns, amikor az apának (véltetően) más elképzelései vannak a fia jövőjét illetően, mégsem akadályozza a lelkési vagy tanítói pályán való kibontakozását. Dobosi István kisszentmártoni tanító például fontosnak tartotta megírni, hogy a tanulási hajlamára gyerekkorában a helybéli tanító figyelte fel és

„arra vett, hogy Pápara menjek tanulásom tovább folytatni, tanátsának engedve – rávettem szüleimet, ’s el vittek Pápara, ’s atyám ott hagyott bízván engem Isten ’s a’ magam gondviselésére, – először ’s utoljára tevén ez egyszer értem útat ’s kölcséget.”²⁴

Apja tehát láthatólag nem akarta, de nem is akadályozta meg, hogy tovább tanuljon. Dobosi tanulmányai folytatása mellett szolgálatot vállalt, hogy azonban a tanítói pozíciónál többre nem vitte, leginkább azon múltott, hogy „meg unván mint egy a’ nyomoruságot” tanítani ment.

Az utolsó variánsnak egyértelműen az tekinthető, amikor a szülő nemcsak nem akarta, de akadályozhatta is a fia továbbtanulását. Ezt valószínűsíthetjük Grób Emmánuel esetében, aki katonai pályája végeztével „boldogult atyám haláláig az apai háznál voltam, – elhalván szülőim, és így fiui tisztelnem végeztével, vágyam kielégítéséül a’ tanítói pályát választottam [...]”²⁵ Szülői akarat mellett vagy az ellen, egyéni ambícióval, akár hosszabb időn keresztül is türelmesen kivárva a lehetőséget, mindenesetre a fentiekből egyértelmű, hogy a társadalmi mobilitásban, bár a családi háttér kulcsfontosságú szereppel bírt, az egyéni elszántság mértéke határozta meg, hogy kiből mikor és hogyan lett lelkész, illetve tanító.

A lelkész és tanító családok számára a fiaiknak a pályán tartása vagy feljebb juttatása egyfajta kényszerűségből is fakadt. A korszak rosszabb halandósági értékei mellett ugyanis reális problémaként jelent meg, hogy a szülő, de különösen az apa halálával a helyi, falusi közösség nem jelentett a félárván vagy árván maradó gyerekek számára olyan szociális hálót, mint a helybeli családok gyermekei számára.²⁶ Ebből az okból tehát célszerűnek tűnt – a városi polgári családok mintájára²⁷ – egy tágabb földrajzi térben működő rokoni hálózatot kiépíteni, illetve

²³ DRE RL A/4. 81. Szekeres Bálint 1856. (Katádfa).

²⁴ DRE RL A/4. 81. Dobosi István 1856. (Kisszentmárton).

²⁵ DRE RL A/4. 81. Grób Emmánuel 1860. (Nagytótfalu).

²⁶ Erre vonatkozóan: Borsy 2019b; Koloh 2021b.

²⁷ Tóth Á. 2009: 191.

kapcsolatot ápolni.²⁸ Ezt példázza Dálnoky Károly esete is, aki apja, a megyeri (Somogy m.) tanító halála után sógorához, a mocsoládi tanítóhoz került.²⁹

Hasonló helyzetbe kerülhettek a kisiparosok és kézművesek gyermekei is, ha a szülők városi lakosként beköltözők voltak. Az öt éves korában teljesen elárult, losonci szücsmester fia, Czakó Sámuel szülei halála után Sajóközintcon távoli rokonaihoz került, ahol, mint vallja, „sok siralmas kenyeremet mint elhagyatott Árva ettem.”³⁰ Szerencsétlen helyzete nem sok jóval kecsegtetett, talán legkevésbé épp a falusi elitbe való kerülés esélyével, amikor 12 (későbbi életrajza szerint 14) éves korában úgy határozott, hogy „meg únván a keserveket” a Békés megyében élő bátyjához utazik és

„midőnn Nagy Kőrösre be vetődtem vólna, a Deákok, mint elhagyatott árvát be hívtak az Iskolába – és könyörületességből felfogtak s mint szegény szolga először Nánasi Fodor László Úrnál az első szobába mint szolga szolgáltam darab ideig onnan a jóltévő Urfiak mellé mentem, ör Karay János Úrnál lévő Borotvás árvákhoz: – s azok tartottak. itt tanultam két évek alatt a két elsőbb iskolákat. – Honnan mint nagyobb Iskolába, Debreczennbe mentem, s szolga lettem, a Deákok mellett – it végeztem mint szegény árva a hét syntaxist – onnan ismét mentem Sáros Nagy Patakra s lettem if Gróf Teleki Sámuel Úr ő méltósága mellett szolga, majd 6. éveket ott töltve több Úrfiak mellett szolgáltam –, itt minden Humániórum Classisokat a Logicát bevégezvén – míg innenis más Tanuló társaim indításaikból mint első éves Deák, Szülőtte Földembe Losoncra mint Hazámba vissza mentem, s egy évet ott el töltvén [...] ki hívtattam Praeseptor v segéd Tanítónak Nagy Harsányba [...]”,

hogy később rendes tanítónak váljon. Az 1850-es években már a hatvanas éveiben járó Czakó esete mutatja, hogy kellő nyitottsággal és némi szerencsével (vagy inkább egy kedvező helyzet felismerésével és elfogadásával, tehát kellő rugalmassággal) még egy olyan nyomorúságos helyzetben is, mint az övé, a 19. század első felében is lehetett egy e szempontból sikeres életutat befutni. Hasonló életpályával találoztunk Szabó Péter esperes esetében is.

A több generációra visszatekintő származás ugyancsak jelenthetett ösztönzést a lelkészi pályán való elindulásra. Az apáról fiúra hagyományozódó pályakövetés és az eleve meglévő elhivatottság kölcsönösen erősíthette egymást, mint például Kontra János kőrösi, vagy Szakács József mattyi lelkészek esetében, akik nemcsak lelkész apjukról, de nagyapjukról is megemlékeznek önéletírásukban.³¹ Az ároni származás aránya nem elhanyagolható, hiszen az önéletírók közel felének (43%-ának), közülük pedig a lelkész önéletírók több mint felének (53%-ának) lelkész volt az édesapja. Ez a fajta „hálózatosodás”³² kiegészülhetett a köznemesi

²⁸ Vogler 1994: 225; Dixon–Schorn–Schütte (eds) 2004: 1; Erdélyi 2018: 363.

²⁹ DRE RL A/4. 81. Dálnoky Károly 1856. (Terehegy).

³⁰ DRE RL A/4. 81. Czakó Sámuel 1856. (Nagyváty).

³¹ DRE RL A/4. 81. Kontra János 1856. (Kőrös); DRE RL A/4. 81. Szakács József 1856. (Matty).

³² Csepregi 2019b: 60. Továbbá Vogler 1994: 225.

származásra való utalással, ha volt ilyen, de ez különösebb súllyal valószínűleg nem bírhatott, már 1848-at megelőzően sem.³³ Kun György 56 éves drávaiványi tanító például így ír erről: „szüleim voltak abban az időben nemes emberek, különben pedig földmivesek.”³⁴ A 44 éves Zákány Mihály kemsei tanító viszont már nem nevezte meg apja foglalkozását (és a születését rögzítő anyakönyvi bejegyzésből sem derül ki), egyszerűen csak nemesként hivatkozik rá.³⁵ A nemesi származás esetükben inkább relatív haszonértékű státusszimbólumként nyerhetett szerepet, amely azonban ténylegesen nem bírhatott relevanciával pályájuk alakulása során.³⁶

Az ároni és a nemesi származás már önmagában is járhatott érzelmi töltettel a pályaválasztás során, de ezeknél sokkal jobban megragadható, *expressis verbis* kifejezésre kerülő példákkal is találkozunk. Környei Lajos 31 évesen összegezte addigi életét, az apját hat éves korában elvesztő lelkészfiú a következő mondatokban foglalja össze indulását:

„Az Iskolazást kezdettem Pesten hol Anyám mint Özvegy Asszony lakott; Pesten semmi kedvem sem volt a' tanuláshoz örömeoseb mentem a' Katonai Laktanýákba nézni a fegyvergyakorlatokat, mint az Evangelica Iskolába barátkozni a betűkkel. Anyám rövid időn férjhez ment akkor Búdösfai most Gordisai Lelkész Hoffer Pálhoz, kinek érettem mindent feláldozó Édes Atyai szeretetének 's e' magától mindent megtagadó jó Édes Anyának köszönhetem, hogy 1834 Nov. 4én a' K. K. Halasi Gymnasiumba vittem tanulonak”.³⁷

Érdeemes tehát kiemelni, hogy Környeire minden bizonnyal a mostohaapja lehetett olyan hatással, hogy sikerült az édesanyja, illetve talán elhunyt apja óhaját megvalósítania. Bár a nevelőkkel kapcsolatos érzelmekről (Szabó Péter esetén pozitív, Czákó Sámuel esetén negatív vonatkozásban) már olvashattunk, de ennek az esetnek a sajátossága a személyes jellegű fordulat mélységéből fakad.

Az indulással kapcsolatosan érzelmi töltést adhatott, ha egy-egy tanító figyelt fel a még gyermek későbbi önéletrajzíró tehetségére és bátorította, biztatta őt a továbbtanulásra. A szegény szülőktől származó, kecskeméti születésű Török János mecskei lelkész úgy emlékezett vissza indulására, hogy „tanítóim közül mindenek felett hálásan emlékezek Professorom Néhai Nagy István Urra, ki nem csak szorgalommal de eszesen is tanított nevelt s szegényebb tanítványit a tanulói pályán minden hatalmába levő eszközzel segítette”.³⁸ Az ugyancsak szegényebb sorból származó Boros Péter a kulcsot is megadta ahhoz, milyen tulajdonságai segítet-

³³ Schorn-Schütte 1998: 721; Kármán 2013: 22; Borsy 2019a: 156; Borsy 2018: 203.

³⁴ DRE RL A/4. 81. Kun György 1856. (Drávaiványi).

³⁵ DRE RL A/4. 81. Zákány Mihály 1859. (Kemse).

³⁶ Borsy 2018: 203.

³⁷ DRE RL A/4. 81. Környei Lajos 1856. (Lúzsok). A tárgyalt érzelmekről: Gugerli 1992: 369–384.

³⁸ DRE RL A/4. 81. Török János 1856. (Magyarmecske).

ték őt a pályáján: „Tanítóim, minthogy engedelmes szófogadó voltam és könnyen tanultam nagyon szerettek, különösen ez utóbbi (Pálfi József – K. G.) sokszor elhítt magával, és sétálása közben mintegy készített jövendő pályámra.”³⁹ Láthatólag tehát a romantika kora nyomot hagyott az életútjukra visszatekintő lelkészek és tanítók egy részének gondolkodásán és nem ózdkodtak attól, hogy egy hivatalos önéletrajzban erősen személyes jellegű információkat is megosszanak.

A tanítói pályának a lelkészivel összemérve kisebb megbecsültsége ellenére a haza szolgálatának tudata kiválthatta az előbbi mellett megjelenő elköteleződést. Györe Dániel például szerencsétlenségében ismerte fel a tanítói pálya szépségét:

„egyszer az ötödik nyelvezeti osztályból, Karátsoni legatióba Baranya megyébe Hidvégre menvén – a lábam el fagyott, úgy hogy visszamenni képes nem lehetvén – tanulóí pályámat tovább nem folytathattam; – kin maradtam segéd tanítóúl Hidvégen, aholis 5/4 év lefolyta alatt a növendékeket képezve – a tanítói hivatalt meg kedveltem; és elhatároztam magamat rendes tanítónak kin maradni. – Meg-gondolván azt, hogy ezen fontos pályán /: a nevelés tanra el készülve :/ Nemzetemnek, és Hazámnak több hasznot tehetek mint Isten tudja! minő hivatal által; át látván hogy egy szenvedélyes tanító mi sok hasznot tehet a nemzedéknek, – hanem ez ritka, erre csak születni lehet; türelem kell a tanításhoz még pedig nagy – ezért hát nem oly könnyü a tanítói hivatal mint némelyek gondolják, és nem is meg vetendő millyenek még mais sokan tartják”.⁴⁰

Hasonló gondolatokat fogalmazott meg Vikár Gábor oldi tanítói is, aki – akár-csak Györe – egy Veszprém megyei kisiparos fia volt.⁴¹

A kihívás meglátása a nem feltétlenül kívánt pályában az egyéni reziliencia egy pozitív kifutásának tekinthető. A megtört karrierútba való beletörődés azonban kétségtelenül gyakoribb az egyházmegye tanítói körében. Varga Péter drávaszabolcsi tanító sorai egyértelműen a fentiek ellentétes végletének tekinthetők: „sokat kellett küzdeni a' buta, durva, elvetemedett néppel 9 évek alatt, még is jutalmam a' kevés fizetésű Dráva Szabolts leve, hol 46 éves Tanító koromba olly szegénységre jutottam, mint a' Templom egere, és nints ki rajtam könyörüljön.”⁴² Hasonló elégedetlenség hajtotta azonban továbbtanulásra Illés István drávacsepeli lelkészt, aki karancsi rektorsága idején „legeltetvén a' báránkákat, ámbár 4dik évre is erősen marasztatott, de meg undorodván a' szük esztrengába szorúlt légtől, mellyet a szomszéd rátz helységekből is oda szokott olajos gidák még rémitőbb illatúvá tettek papi censurát adott”.⁴³ Ezek a megállapítások azonban már túlmutatnak a családi háttérbe, az indulásba illeszkedő problémakörön.⁴⁴

³⁹ DRE RL A/4. 81. Boros Péter 1856. (Szenterzsébet).

⁴⁰ DRE RL A/4. 81. Györe Dániel 1856. (Beremend).

⁴¹ DRE RL A/4. 81. Vikár Gábor 1856. (Old).

⁴² DRE RL A/4. 81. Varga Péter 1856. (Drávaszabolcs).

⁴³ DRE RL A/4. 81. Illés István 1856. (Drávacsepel).

⁴⁴ Goodale 1999: 19–207; Goodale 2004: 119.

KÉPZÉSI UTAK

Az előbbieken az érzelmek felől értelmezve, a szülői ösztönzés hiányában az önéletrajzírókat továbbtanulásra buzdító tanítók és lelkészek kapcsán egy részüket ugyan már érintettem, szükséges azonban külön megvizsgálni azokat a tényezőket, amelyek elősegíthették vagy akadályozhatták, hogy az önéletrajzíró továbbtanulhasson. Az oktatás társadalmi hatásáról, a tudás, a tanultság szerepéről is sokat elárulnak ezek a vallomások, amelyek több esetben is őrzik a tudással, a tanultsal kapcsolatos humanista és protestáns elvárások emlékét.⁴⁵ A falusi lelkész- és tanítócsaládoknál egyértelműen érvényesülő családi karrierstratégia mellett a városi kézműves és kisiparos, valamint a falusi gazdálkodó apák számára az, hogy a fiuk tanult emberré válik, értéktöbblettel bírhatott, még ha a fiú hivatalában később nem is képzettségének a mértéke vált a leginkább fontos tényezővé.⁴⁶ Az előzőekben említett Vikár Gábor pályája kezdetére visszatekintve fontosnak tartotta megemlíteni, hogy bár az apja szakmát szánt neki, de „nem akartak jövődő állapotomra nézve belém irányt erőszakolni; nem akarták a tudományok elsajátítása után vágyó, s jövődjét ezeken fölépitni ohajtó gyermeki ösztönt elferdíteni.”⁴⁷ A tanulás és a tanultság iránti tisztelet tükröződik tehát a szülők döntéséből, így túlzott egyszerűsítés lenne mindössze családi karrierstratégiáról beszélni az emelkedés útjainak vizsgálatakor. A városi közegben, különösen olyan helyen, ahol különben is folyt középfokú, illetve felsőfokú oktatás, nemcsak a végeredmény, tehát a már stúdiumukkal végzett lelkészek és tanítók képe, élete volt ismert, de a képzés útjáról, a tanulók helyzetéről, megpróbáltatásaikról és életmódjukról is sokkal több ismerettel rendelkezettek a különböző foglalkozású, társadalmi státuszú emberek és gyermekeik.

A képzés során előforduló töréspontok közül az apa halálát már érintettem. Mintegy 15 önéletrajzban kerül említésre, hogy az önéletrajzíró a képzés során veszítette el az édesapját, ami az esetek többségében egyenlő volt a tanulmányok megszakadásával. A kivételek közé tartozik azonban Bajó Sándor nagyharsányi káplán, aki 18 éves korában veszítette el lelkész apját. Önéletrajza szerint

„Szinte lehetetlennek látszott előttem – anyagi jó hiánya miatt – a tanulói pályán maradnom, s készültem is oda hagyni az iskolát, szüleimnek egy jó ismerőse, Ttes Gubodi N. mérnök Úrhoz lévén menendő, mérnök-gyakornoki állomásra; de édes anyám, N. t. Tatai András és Néhai Karika János kecskeméti Tanár Urak rábeszélése következtében – mint a kik engemet a papi Hivatalra, a mérnökinél sokkal biztosabb életpályára, legalkalmasabbnak láttak – a tanulói pályán maradni kényszerített.

⁴⁵ Pettegree 2003: 1–21; Webster 1997: 95; Kiss R. 2011: 115–130; Gözsy–Varga 2011: 509; VADERNA 2018: 25; Ugrai 2020: 78.

⁴⁶ Szász 2013: 179.

⁴⁷ DRE RL A/4. 81. Vikár Gábor 1856. (Old).

Édes anyám e kívánatának engedve, bár sokszor súlyos s aggasztó helyzetben valék is, a bölcsészeti, jogi és papi tudományokat dicséretesen elvégeztem [...].⁴⁸

Az anyagi kimerülés a szülők halála nélkül is közrejátszhatott a tanulmányok megszakadásában. Az érintett önéletrajzírók többsége számára ez egyet jelentett a tanítói pályán való mihamarabbi elhelyezkedéssel, amely mögött vagy az ott-oniak szűkös támogatása állhatott, vagy az a döntés, hogy tanulmányaik folytatását némi pénz összegyűjtéséig elhalasztják, ám a többeknél látott szolgaság vállalása ilyenkor már kevésbé tűnt számukra vállalható megoldásnak. A források alapján többségében sajnos nem lehet rekonstruálni (pedig roppant izgalmas lenne), hogy ezekben az esetekben mi történhetett, különösen olyan helyzetekben, amikor a családfő maga is lelkész vagy tanító lévén, tapasztalati úton tisztában lehetett azzal, hogy a fia taníttatása milyen költséggel fog járni. Egyetlen, de árulkodó esettel azonban mégis találkozhatunk, amely segítségünkre lehet ennek a kérdésnek a felfejtésében. Szekeres Károly bogdásai tanító (és az előzőekben említett, a Palatinus-huszárok közé álló Bálint bátyja) lelkész apa gyermeke. Apjának határozott célja volt, hogy fia követi őt a pályáján és ez az elképzelés fia vágyaival is találkozott. A csurgói gimnázium után – ahogy Szekeres Károly írja –

„1836ba őszel Ketskeméti Lyceumba mentem tanulni, – de itt tsak fél évig halgattam ’s tanulhattam a’ tudományokat; mert 1837ik év tavaszán, miután a’ censurát a’ tudományokból meg adtam – boldogúlt atyámtól egy olly leverő érzékeny levelet kaptam, hogy őtet méltatlanul Zalátától a jó Ekklesiától meg fosztották – ’s a’ nyomorúlt Dancsházába tették papnak – /rajtam kívül még öten lévén élő testvéreim:/ világossan meg írta hogy ő én reám többé nem költhet; mert Dancsházából nem kerül – a’ még bevégezendő szép tudományok tanulásától – fájdalom – kéntelen bűtsút kellett vennem, ’s szép fel tett célomtól örökre elestem.”⁴⁹

A kedvezőtlen és hirtelennek tekinthető fordulat mellett a jóval előreláthatóbb szülői előregedés, elgyengülés szintén közrejátszhatott, ezt példázza a mónosokori tanító, Parragh Ferenc példája is,⁵⁰ de hogy az addigi anyagi támogatás elapadásával mi hiányzott a folytatáshoz, azt szintén az emocionális oldalról közelítve érdemes mérlegelnünk.⁵¹ Ezeknél a szövegeknél ugyanis egy pillanatra sem feledkezhetünk meg arról a tényről, hogy szerzőik többségében akár már több évtized távlatából tekintenek vissza pályájukra. Bizonyos, hogy sokat gondolkodtak helyzetükön, kimunkálták pályájuk alakulásának narratíváját és ennek során az embert próbáló események fokozatosan olyan önmagukon kívülálló törésponttá váltak a szemükben, amelyre visszavezethették azt, hogy életük nem a vágyaik szerint alakult. Ezekben a visszatekintésekben önmagukat a folyamatok elszenvedőiként

⁴⁸ DRE RL A/4. 81. Bajó Sándor 1859? (Nagyharsány).

⁴⁹ DRE RL A/4. 81. Szekeres Károly 1856. (Bogdása).

⁵⁰ DRE RL A/4. 81. Parragh Ferenc 1856? (Mónosokor).

⁵¹ Medick–Sabeau 1984: 11.

és nem alakítóiként ábrázolják, de fontos azt is látnunk, hogy azoknak, akiknek sikerült ezekből a helyzetekből is szerencsésen kikerülniük – az előbbieken említett Bajó Sándor, vagy például a fentebb bemutatott Boros Péter, Czakó Sámuel – ez valószínűleg nem sikerült volna nekik sem, ha nem kapnak egy erős érzelmi támogatást, buzdítást. Igazi törést a képzésben az anyagi és az emocionális támogatás együttes hiánya okozhatott, ilyenkor ugyanis a már addig elért eredmények gyors és mechanikus hasznosítása következett be azáltal, hogy az érintettek tanítónak, leggyakrabban segédtanítónak mentek.

A képzés helyét illetően a Felsőbaranyai Református Egyházmegye iskolái a debreceni anyaiskola kollégium partikulái voltak, de miután 1801-től Pápán, majd 1836-tól Kecskeméten is – a fejlődő magyar oktatási rendszer eredményeként – képeztek lelkészeket,⁵² önéletrajzíróink zöme már ezen iskolák valamelyikét látogatta, vagy akár több helyen is megfordult. Az oktatási helyek gyarapodásával a lelkészjelölteknek már nem kellett külföldi tanulmányutakat tenniük,⁵³ ez inkább az idősebbek és a tehetősebb családi háttérrel indulók önéletrajzaiban olvasható. A vizsgált életutak közül egyedül Dömötör Lajos 60 éves becefa-zsibóti lelkész számol be egy igazán kimerítő külföldi tanulmányútról, ő többek közt Bécs, Prága, Marburg, Göttingen, Gießen egyetemeit látogatta meg.⁵⁴

A korszakra ennél már inkább jellemzőbb az az összefüggés, amely a kézműves vagy kisiparos szülő és a gyermeke taníttatása között állt fenn. Az a tény, hogy városiként otthon tanulhattak, roppant gyakorlatias előny volt, hiszen nem kellett szállásköltséget fizetni és az élelmezés is kevesebbe került így. Falusi társaikhoz képest már a képzés megkezdése előtt több információt szerezhettek a rájuk váró tanulmányok mibenlétéről, az ottani diákok pedig ideálként jelenhettek meg előttük. Emellett az otthon tanuló diákot kisebb munkákra, némi segítségre így is be lehetett fogni, és a tanulmányi előmenetelre is kedvezően hathatott, hogy nem szakadt el otthonról. Az iskolai központok kézműveseinek és kisiparosainak gyermekei által írt önéletrajzok rendszeresen előbukkannak forrásaink között, és a megállapítás a század első felének egészére kiterjeszhető, ha figyelembe vesszük, hogy minden korosztályból találunk példákat. Ezek közül a legtöbben Kecskemétről kerültek tanítói vagy lelkészi pályára, akár úgy is, hogy az elemi iskolától a lelkészi tanulmányok végeztéig helyben maradtak, mint Varga Imre 31 éves nagytótfalui segédlelkész vagy Jenei Sándor 51 éves besencei lelkész.⁵⁵ Természetesen bekerültek a lelkészek és tanítók közé olyanok is, akik nem Debrecenben, Kecskeméten vagy Pápán, de még nem is feltétlen református gimnáziumban végeztek, hanem például katolikus vagy evangélikus gimnáziumokban.⁵⁶ Tehetősebb hátrterű

⁵² *Emlékkönyv* 1932: 28–37; Ugrai 2014: 27; Borsy 2018: 202–203; Borsy 2019b: 144–145.

⁵³ Rác 1992: 133–142; Ugrai 2007: 164.

⁵⁴ DRE RL A/4. 81. Dömötör Lajos 1856. (Becefa–Zsibót).

⁵⁵ DRE RL A/4. 81. Varga Imre 1856. (Nagytótfalu); DRE RL A/4. 81. Jenei Sándor 1856. (Besence).

⁵⁶ DRE RL A/4. 81. Morvai Lajos 1856. (Vejtí); DRE RL A/4. 81. Gózon Lajos 1856. (Drávapalkonya); DRE RL A/4. 81. Kerek Sándor 1859. (Nagyharsány).

növendékek körében népszerű volt az eszéki katolikus gimnázium, ahova rendszerint „a német nyelv kedvéért”⁵⁷ jártak.

A társadalmi mobilitás és a képzés helyének összefüggésében tehát fontos kiemelnünk, hogy a városi középréteg, de különösen a kézműves és kisiparos családok számára jelentett jól körvonalazható, tervezhető lehetőséget egy-egy fiú továbbképzése. Ebben az anyagilag kedvezőbb körülmények mellett a képzésről, valamint a diákok életéről szerezhető információtöbblet is szerepet játszhatott, mindez a falusi gazdák számára közel sem volt ilyen mértékben elérhető.

Több esetben olvashatjuk, hogy a vizsgált korszak második felében születő önéletrajzírok képzési idejét megakasztotta az 1848-as forradalom és az azt követő szabadságharc. A felsőbb oktatás szüneteltetése miatt ezt az időszakot vagy otthon töltötték, mint például Bekő Gábor („Az 1848/9ik évi zavaros időkben a szülői ház csendes falai között Gyüdön Baranya megyében voltam.”⁵⁸), vagy ha ezt nem engedhették meg maguknak, akkor elmentek tanítani, mint Horváth Pál.⁵⁹ A ’48-as (tábori) lelkészek ismertebb témája a szakirodalomnak,⁶⁰ Baranya megyében is többek álltak honvédnek, ahogy azt fentebb is jeleztem. Most azonban azok kerülnek a fókuszba, akiket a képzésük során sodort el a forradalom vihára.

Érthető, hogy az 1850-es években kelt önéletrajzokban csak nagyon szűkszavúan, vagy egyáltalán nem érintik ezt a témát a szerzők, de Bozzay István 1879-ben harmadjára is és immár részletezően írta meg az önéletrajzát. 1856-ban pályájának megakadását csak így érinti: „az 1848/9iki viharos évben [...] bizonyos kellemetlen körülmények miatt kénytelen voltam Húsvét előtt pár héttel Pápárol elköltözni, s a Bakony erdeiben egy ref. helységben tanítóságot vállalni fel.” 1859-ben még a sejtetést is elhagyva sokkal szűkszavúbb: „Tanulói pályámat kezdtem Pápán 1844ben és folytattam 1848ig – a mikor is Bakony – Sz. Királyon megüresedett tanítói állomáson mint ideiglenes tanító működtem. Az 1849ik év Octóber nov napjain tanulói pályámat tovább folytatandó ismét Pápára mentem, [...]” Bő egy évtizeddel a kiegyezést követően azonban már Bozzay sem szerénykedett a 48-as szerepvállalását illetően.

„A nemzet önvédelmi harca mint minden igaz magyart, úgy engem is fegyverre hívott, s alig zárattott le a tanév, többed magammal a honvéd avató bizottságnál jelentkeztem s tüzér lettem. Perczel Mór hir neves tábornok hadosztályához beosztatván jelen voltan a szomorú emlékü Móóri csatában, majd Dembinszki alatt Kápolnánál, végül Guyon táborába kerültem s működésünk tere a Bánság volt. A szerencsétlen Temesvári csata után orosz fogságba kerültem Nagyváradon, honnan azonban 8 nap

⁵⁷ DRE RL A/4. 81. Horváth Pál 1856 (Sámod). Továbbá: DRE RL A/4. 81. Somogyi Pál 1856 (Diósvizsló); DRE RL A/4. 81. Vághó Dániel 1856 (Kémes); DRE RL A/4. 81. Vezsenyi József 1856 (Okorág–Mónosokor).

⁵⁸ DRE RL A/4. 81. Bekő Gábor 1859. (Sósvertike).

⁵⁹ DRE RL A/4. 81. Horváth Pál 1856. (Sámod).

⁶⁰ Borovi 1992; Zakar 1992: 145; Zakar 1999; Tóth Zs. 2011.

mulva egy cipész-segéd jó akarátából áll, – ruhában megszöktem. Sok bolyongás után haza értem tüzerhadnagyi ranggal.”⁶¹

Ezt követően még kitér üldöztetésére, bakonyi bujkálására és az Újépületben töltött fogságára is.

Ennél sokkal jobban járt Földvári Károly mindszeni segédlelkész, aki 1859-ben írt életrajzában gyenge egészségét nevezte meg okául annak, hogy 48-as szerepvállalásáért nem sorozták be a szabadságharcot követően.⁶² Velük szemben Kossa Dániel, Munkácsy Albert vagy a századosi rangig és tábori lelkészségig jutó Tóth Ferenc pályája már fixálódott, amikor kitört a forradalom. Bozzay és Földvári pályájára állásában az országos politikai események jelentettek töréspontot, amely inkább előbbi esetében volt kifejezetten hátrány, de ahogy a kiegyezést követően írt önéletrajza részletezőbb, ám közel sem sajnálkozó hangján visszatekint az eseményekre, vélhetően büszkeséggel töltötte el, hogy részt vett a szabadságharcban.

A képzési utak során jelentkező megpróbáltatások kapcsán – túl a családi háttér nyújtotta segítségen vagy akadályokon – ismét csak a diverzív jellegű megpróbáltatásokkal szembeni egyéni reziliencia került az előtérbe. Ugyanakkor jól láthatóvá vált az is, hogy az anyagi kihívásokkal való megküzdés mögött az emocionális támogatás döntő fontossággal bírt. A városi középosztályok számára a tanítással járó alacsonyabb költségek és a képzésről való többletinformáció kedvezően hathatott a szülők tanítási kedvére, illetve könnyebben fordulhattak pozitívan gyermekük ilyen irányú kérése felé, amelyet a tudás, a tanultság jobb megbecsültsége is erősíthetett. Egyéni szempontból vizsgálva a képzést megakasztó speciális eseménynek tekinthető az 1848–1849-es szabadságharcban való részvétel, amelynek azonban a későbbiekben egyre erősödő mítosza – a vizsgált szinten és mértékben – kárpozlást jelentett a megtorlás okozta nehézségekért.

* * *

Korábban, mint utaltam rá, a lelkészek térbeli és társadalmi mobilitását a statisztikai adatokra építve, kollektív biográfiai megközelítésben tárgyaltam. Az egyéni életrajzok kisebb léptékű, mélyebb vizsgálata azonban ráirányítja a figyelmet a pálya fixálódásáig tartó út magasfokú törekenységére. Igaz ez még akkor is, ha a vizsgálat során szem előtt tartjuk, hogy a pályakezdetre akár több évtizeddel később visszatekintő, erősen konstruált munkákkal dolgozhatunk. A vizsgált töréspontok ugyanis, amellett hogy magas arányban fordultak elő, nem önmagukban nyerik el az értelmüket, hanem a rá adott válasszal együtt vizsgálva. Ezek a válaszok lehetnek mechanikusak, amikor az önéletrajzíró magát pusztán elszenvedőjeként mutatja be azon az eseményeknek, amelyek egy, a vágyaitól több-kevesebb távolságra eső megoldásra kényszerítik. A visszatekintő számára még ebben

⁶¹ DRE RL A/4. 81. Bozzay István 1856. (Mindszent); 1859. (Szava); 1879. (Beremend).

⁶² DRE RL A/4. 81. Földvári Károly 1859. (Mindszent).

az esetben is egyfajta opció a helyzetének pozitívumaira való fókuszálás, amely rendszerint a tanítói pálya jelentette kihívások, az arra való elhivatottság hangsúlyozása körül csoportosul. Ennél azonban gyakoribb a beletörődöttség, a lemondás, a csalódottság hangja. A törésekre adott válaszok másik csoportja az illető személyes alkalmazkodóképességét, a problémából való kilábalását hangsúlyozza. Ezekben viszont nagy hangsúlyt kap a nem is elsősorban anyagilag, hanem inkább a buzdításukkal, lelkesítésükkel az emocionális támogatásukat biztosító személyek, példaképek szerepe.

A különböző töréspontok vizsgálata rámutat arra, hogy az érintettek többsége lelkészként szerette volna lezárni tanulmányait, a képzés szerves részét jelentő tanítói képzettség elérése inkább csak a földműves szülők gyermekei számára jelenthetett nagyobb arányban elsődleges célkitűzést. Ebben komoly szerepe lehetett annak, hogy a lelkészcsaládok számára a státuszörzés volt a legfőbb cél, míg a tanítók és a városi lakosok számára ez jelenthetett tényleges előrelépést. Miután azonban ennek a célnak az elérése jelentős arányban meghíusult, ezért joggal feltételezhetjük, hogy a lelkészek és a tanítók közötti viszony kevésbé volt kiegyensúlyozott, amelyet a tanítói feladatköröknek az időközbeni növekedése csak tetézett.⁶³ A korszakban a lelkészek és tanítók már egyre távolabbi vidékekről származtak, ami beilleszkedésüket, a közösség lelki életére való hatásukat is megnehezítette.⁶⁴ Ez a közel sem egyházmegyei szinten értelmezhető változás ugyanakkor érthetővé teszi, hogy az erkölcsi tanításoknak és azok ilyen küzdelmes életúttal rendelkező képviselőinek miért lehetett kevés hatása olyan mélyen gyökerező és összetett társadalmi problémákra, mint amilyen az Ormánságban – a lokális népi kultúra egyre inkább szerves részeként – a születésszabályozás kialakulása és terjedése volt.

FORRÁSOK

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (DRE RL)

A/4. fond, 81. doboz: A Felsőbaranyai Egyházmegye lelkészeinek és tanítóinak önéletrajza.

DREK névtár 1856: *A dunamelléki helvét hitvallású egyház névtára az 1856-dik évre*. Pest. https://library.hungaricana.hu/en/collection/ReformatusNevtarak_Raday_DunamellekiRefEgyhKerNevtar/ – utolsó letöltés: 2021. november 3.

Emlékkönyv 1932: Emlékkönyv a Kecskeméten működő Egyetemes Református Jogakadémia fennállásának századik évfordulójára: 1831–1931. Kecskemét.

Felsőbaranyai Református Egyházmegyei lelkési és tanítói adattár (FRELTA): szerzői tulajdonban.

⁶³ Az önéletrajzokban szereplő panaszok (lásd DRE RL A/4. 81. Dúzs Lajos 1856? [Nagypeterd]; DRE RL A/4. 81. Újvári Cseh Sándor 1856. [Hirics]) mellett lásd Felkai 1979: 56–57.

⁶⁴ A kívülállóság és a beilleszkedés, valamint a közvetítés problematikájához: Sabeau 1991: 93; Hegyi 2016: 258.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bárth Dániel 2014: Szerkesztői előszó. In: Bárth Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Budapest, 5–7.
- Borovi József 1992: *A magyar tábori lelkészet története*. Budapest.
- Borsy Judit 2018: Református lelkész családok a Felső-Baranyai Egyházmegyében a 19. század első felében. In: Kónyová Annamária – Kónya Péter (Hgg.): *Reformáció a Strednej Európe – Reformáció Közép-Európában – Reformation in Mitteleuropa*. 1. kötet. Prešov, 195–206.
- Borsy Judit 2019a: A Felsőbaranyai Református Egyházmegye lelkészei és tanítói a 19. század első negyedében. In: Borsy Judit (szerk.): *Reformáció a Dél-Dunántúlon*. Pécs, 139–158.
- Borsy Judit 2019b: A pécsváradi közalapítványi uradalmak árvaügyi iratainak kutatási lehetőségei es nehézségei. In: Lengvári István – Pilkhoffer Mónika – Vonyó József (szerk.): *Az ember helye – a hely embere. Emberközpontú történetírás – helytörténeti kutatás*. Pécs, 344–358.
- Csepregi Zoltán 2019a: A XVI. századi magyarországi protestantizmus a hálózatkutatás tükrében. Módszertani esélyek és buktatók. In: Boros István (szerk.): *Keresztény megújulási mozgalmak (1500–1800)*. Budapest, 53–65.
- Csepregi Zoltán 2019b: Ároni ház. A nepotizmus protestáns változata? *Credo* (25.) 3–4. 55–61.
- Dixon, C. Scott – Schorn-Schütte, Luise (eds) 2004: *The Protestant Clergy of Early Modern Europe*. Basingstoke. DOI: 10.1057/9780230518872
- Erdélyi Gabriella 2018: „Nem léssen mostoha anya”. Érzelmi gyakorlatok egy 17. századi református lelkész mostohacsaládjában. *Történelmi Szemle* (60.) 347–364.
- Felkai László 1979: *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége*. Budapest.
- Goodale, Jay 1999: Pfarrer als Außenseiter. Landpfarrer und religiöses Leben in Sachsen zur Reformationszeit. *Historische Anthropologie* (7.) 197–211. DOI: 10.7788/ha.1999.7.2.191
- Goodale, Jay 2004: The Clergyman between the Cultures of State and Parish: Contestation and Compromise in Reformation Saxony. In: Dixon, C. Scott – Schorn-Schütte, Luise (eds): *The Protestant Clergy of Early Modern Europe*. Basingstoke, 100–119. DOI: 10.1057/9780230518872_5
- Gugerli, David 1992: Protestant Pastors in Late Eighteenth-Century Zurich: Their Families and Society. *The Journal of Interdisciplinary History* (22.) 369–385. DOI: 10.2307/204985
- Gózy Zoltán – Varga Szabolcs 2011: Papi műveltség a Pécsi Egyházmegyében a 18. század első felében. *Jelenkor* (54.) 509–514.
- Hegyí Ádám 2016: A lelkész és a gyülekezet viszonya 1802-ben Úri Sándor gyomai káplán esetének tükrében. *Ethnographia* (127.) 258–272.
- Hiljanen, Mikko 2015: Limits of power. Clerical Appointment as Part of Domestic Policy in Sweden after the Reformation, 1560–1611. *Perichoresis* (13.) 2. 35–55. DOI: 10.1515/perc-2015-0009
- Kármán Gábor 2013: *Egy közép-európai odüsszeia a 17. században. Harsányi Nagy Jakab élete*. Budapest.

- Kiss Géza 1973: Adatok Munkácsy Albert portréjához különös tekintettel az 1848–49-es tevékenységére. In: Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1973*. Pécs, 115–130.
- Kiss Réka 2011: *Egyház és közösség a kora újkorban. A Kükküllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében*. Budapest.
- Kolah Gábor 2019: A Felsőbaranyai Református Egyházmegye lelkészeinek térbeli és társadalmi mobilitása 1855–1933. In: Borsy Judit (szerk.): *Reformáció a Dél-Dunántúlon*. Pécs, 159–172.
- Kolah Gábor 2021a: „Szántani lehet, de vetni nem muszáj.” *Az ormánsági egyházés történetei*. Budapest.
- Kolah Gábor 2021b: Financial Situation of Orphans and Half-Orphans in Southern Transdanubia, Hungary in the 19th century. *Romanian Journal of Population Studies* (15.) 45–66. DOI: 10.24193/RJPS.2021.1.03
- Kovács I. Gábor: A prozopográfiai módszerek lehetőségei a társadalmi nagycsoportok történeti kutatásában. In: Kovács István Gábor: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúrtörténeti tanulmányok*. Budapest, 199–210.
- Köblös József – Kránitz Zsolt (szerk.) 2009: *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*. 1. kötet. 1526–1760. Pápa.
- Kövér György 2001: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 11–186.
- Kövér György 2014: A kollektív biográfia lehetőségei és korlátai. In: Kövér György: *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest, 373–387.
- Kránitz Zsolt (szerk.) 2012: „A késő idők emlékezetében éljenek...” *A Dunántúli Református Egyházkerület lelkészi anyakönyvei. 1823–1952*. Pápa.
- Kránitz Zsolt (szerk.) 2013: „A késő idők emlékezetében éljenek...” *A Dunántúli Református Egyházkerület lelkészi önéletrajzai. 1943*. Pápa.
- McIlvanney, Liam 1995: Robert Burns and the Calvinist Radical Tradition. *History Workshop Journal* (40.) 133–149. DOI: 10.1093/hwj/40.1.133
- Medick, Hans – Sabeau, David Warren 1984: Interest and Emotion in Family and Kinship Studies: A Critique of Social History and Anthropology. In: Medick, Hans – Sabeau, David Warren (eds): *Interest and Emotion. Essays on the Study of Family and Kinship*. Paris, 9–27.
- Pettegree, Andrew 1993: The Clergy and the Reformation: from „Devilish Priesthood” to New Professional Elite. In: Andrew Pettegree (ed.): *The Reformation of the Parishes: The Ministry and the Reformation in Town and Country*. Manchester, 1–21.
- Rácz István 1992: A magyarországi protestáns peregrináció szükségyszerűsége és lehetősége. In: Rácz István (szerk.): *Politikai gondolkodás – műveltségi áramlatok*. Debrecen, 133–142.
- Sabeau, David Warren 1991: *Property, Production and Family in Neckarhausen, 1700–1870*. Cambridge. DOI: 10.1017/CBO9780511572579
- Schorn-Schütte, Luise 1998: The Christian Clergy in the Early Modern Holy Roman Empire: A Comparative Social Study. *The Sixteenth Century Journal* (29.) 717–731. DOI: 10.2307/2543685
- Sorokin, Pitrim 1927: *Social Mobility*. New York – London.

- Stone, Lawrence 1987: Prosopography. In: Stone, Lawrence: *The Past and the Present Revisited*. London – New York, 45–74.
- Szász Lajos 2011: Lelkeszi hivatás és társadalmi mobilitás a Tiszántúli Református Egyházkerületben a 19. század első felében. In: Szávay László (szerk.): „*Vidimus enim stellam eius...*” *Konferenciakötet*. Budapest, 425–433.
- Szász Lajos 2013: A református lelkész és gyülekezete a 19. század első évtizedeiben. In: Bárh Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Budapest, 178–195.
- Tóth Árpád 2009: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Pozsony.
- Tóth Zsolt 2011: A magyar tábori lelkészek szerepe és kegyeleti tevékenysége 1848/49-ben. *Hadtudományi Szemle* (4.) 1. 65–70.
- Ugrai János 2003: Egy páratlan forrás oktatástörténeti tanulságai. Református lelkészi önéletrajzok elemzése 1807-ből. *Magyar Pedagógia* (103.) 211–228.
- Ugrai János 2007: Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszáninneni Református Egyházkerületben. *Korall* (8.) 30. 158–181.
- Ugrai János 2014: Lépcsőfok vagy zsákutca? A tanítói professzionalizáció kezdetei: az abaúji reformátusok példája. *Korall* (15.) 56. 27–45.
- Ugrai János 2017: Az általános és az egyedi. Lelkészek pályájának vizsgálata – a 18–19. század fordulójára vonatkozó módszertani megoldások. In: Vonyó József – Csukovits Enikő – Gyarmati György (szerk.): *Személyiség és történelem: a történelmi személyiség. A történelmi életrajz módszertani kérdései*. Budapest–Pécs, 239–255.
- Ugrai János 2020: Iskolai sikerek és társadalmi emelkedés. A sárospataki példa a 19. század első felében. *Századok* (154.) 53–80.
- Vaderna Gábor 2018: Egyházi karrier és társadalmi mobilitás a 18–19. század fordulóján. Johann Ladislaus Pyrker és Kis János példája. *Egyháztörténeti Szemle* (29.) 4. 22–38.
- Verboven, Konrad et al. 2007: A Short Manual to the Art of Prosopography. In: Keats-Rohan, K. S. B. (ed.): *Prosopography Approaches and Applications. A Handbook*. Oxford, 35–69.
- Vogler, Bernard 1994: Rekrutierung, Ausbildung und soziale Verflechtung. Karriermuster evangelischer Geistlichkeit. *Archiv für Reformationsgeschichte* (85.) 225–233. DOI: 10.14315/arg-1994-jg11
- Webster, Tom 1997: *Godly Clergy in Early Stuart England: The Caroline Puritan Movement, c. 1620–1643*. Cambridge. (15.) 45–66. DOI: 10.1017/CBO9780511583186
- Zakar Péter 1992: Egy forradalmár pap Görgey táborában. *Aetas* (7.) 1. 136–149.
- Zakar Péter 1999: *A magyar hadsereg táborig lelkészei 1848–49-ben*. Budapest.
- Zoványi Jenő 2004: *A magyar protestantizmus története 1895-ig*. 2. kötet. Máriabesnyő – Gödöllő.